

no pripada novijoj političkoj i društvenoj historiji i najčešće se upotrebljava u kontekstu normativnih napora da se odgovori na problem uočenog trenda pasivizacije građanstva i smanjenog interesovanja za društveni i politički život zajednice. U empirijskom smislu, ovaj pojam se usko vezuje za delovanje društvenih pokreta (v. [12] **društveni pokreti**) ili slobodnih udruženja građana i građanki, u poslednje vreme sve češće referišući na one njihove tipove ili aktivnosti koji kritikuju negativne aspekte globalizacijskih procesa i predstavničke demokratije zbog udaljavanja moći odlučivanja od samih građana.

Za dalje čitanje:

- Held, David (2006), *Models of Democracy*. Redwood City: Stanford University Press.
- Lockyer, Andrew, Bernard Crick (ur.) (2010), *Active Citizenship: What Could it Achieve and How?* Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Mill, John Stuart (2001), *On Liberty*. Kitchener: Batoche Books.
- Packham, Carol (2008), *Active Citizenship and Community Learning*. Manchester: Metropolitan University.
- Pateman, Carole (1970), *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, Robert (1993), *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.

Ivica Mladenović
Milan Urošević

Civilno društvo

(*societas civilis, communicatio, communio, communitas civilis, coetus*) je latinski prevod Aristotelovog izraza „politička zajednica“ (*koinonia politiké*) koji on u „Politici“ definiše kao zajednicu slobodnih, jednakih

i moralnih građana koje povezuje volja da – pozivajući se na političku autonomiju – promovišu zajednički interes kako bi svoju slobodu odbranili od anarhije i despotizma. U epohi klasicizma, kod filozofa prirodnog prava i društvenog ugovora, civilno društvo je i dalje sinonim za organizovanu političku zajednicu koja se, ovog puta, kao kod Žan-Žaka Rusoa, suprotstavlja „prirodnom stanju“. Kod Imanuela Kanta na primer uočavamo razliku između građanskog udruživanja (*unio civilis*) koje nije društvo, već pravi društvo, i građanskog društva (*societas civilis*), tj. države. Tek u 19. veku, počevši sa teorizacijama Aleksisa de Tokvila, Fridriha Hegela i Karla Marksa, primećujemo sve veću tendenciju polarizacije civilnog ili građanskog društva i države, odnosno političkog društva, što je i danas opšte mesto u društvenim naukama. Karl Marks, za razliku od Fridriha Hegela, daje primat civilnom društvu – koje primarno povezuje sa klasnom borbom unutar ekonomske sfere – dok je, iz njegove perspektive, političko društvo oblast u kojoj bi nominalno trebalo da se uspostavlja medijacija između klasa u sukobu, ali ono je u praksi politički izraz klasnih sukoba i ima funkciju da petrifikuje klasne odnose uspostavljene unutar civilnog društva.

Jednu od najrazvijenijih koncepcija civilnog društva dao je italijanski filozof Antonio Gramši. Gramši, za razliku od Marksa, razlikuje tri nivoa: političko društvo (odnosi se na političku vlast i političke i pravne institucije), ekonomsku sferu (društveni prostor u kojem se odvijaju ogoljeni klasni sukobi) i civilno društvo (sfera koja obuhvata različite organizacije i udruženja kao što su sindikati, crkve, škole, univerziteti, naučne i umetničke institucije, sredstva masovnih komunikacija i sl.). Dok se u političkom društvu i ekonomskoj sferi klasni sukobi vode sredstvima prisile i nasilja, u civilnom društvu se, prema Gramšiju, ti sukobi vode putem „ubeđivanja“.

Civilno društvo, dakle, nije isto što i civilni sektor (koji čine pre svega profesionalizovane nevladine organizacije) i može se definisati kao društvena sfera u kojoj nastaju norme delanja kroz sukob između različitih pojedinaca, društvenih grupa i klasa (v. **norme**). Važno je napomenuti da taj sukob nema nasilni oblik već podrazumeva formiranje saveza i antagonizama između aktera koji imaju različite poglede na svet. Njihov cilj u tim sukobima je promena normi delanja, koje nastaju u institucijama civilnog društva, u pravcu koji je u što većoj meri u skladu sa njihovim pogledom na svet. Stoga je civilno društvo mesto odvijanja socijalnih sukoba, ali takođe i mesto u kojem se mogu formirati manje ili više trajni klasni i drugi socijalni savezi kroz međusobno usklađivanje pogleda na svet i angažmana između sukobljenih aktera.

Za dalje čitanje:

- Blakeley, Georgina, Valerie Bryson (ur.) (2002), *Contemporary Political Concepts: A Critical Introduction*. London: Pluto Press.
- Chanial, Philippe (2001), „Société civile, société civique? Associationnisme, libéralisme et républicanisme“, Laville, Jean-Louis (ur.), *Association, démocratie et société civile*. Paris: La Découverte, str. 141–161.
- Gramši, Antonio (2008), „Hegemonija, intelektualci, država“, Đorđević, Jelena (ur.), *Studije kulture*. Beograd: Službeni glasnik, str. 148–154.
- Kaviraj, Sudipta, Sunil Khilnani (ur.) (2002), *Civil Society History and Possibilities*. New Delhi: Foundation books.
- Rainer, Forst (2017), „Civil society“, Goodin, Robert E., Philip Pettit, Thomas Pogge (ur.), *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. Hoboken: Blackwell Publishing, str. 452–462.

Ivica Mladenović
Milan Urošević

Društveni odnos

ili češće „društveni odnosi“ je izraz koji počinje da se pojavljuje krajem 18. veka u radovima enciklopedista i fiziokratskih ekonomista, ali i u političkim dekretima različitih ideološko-političkih struja, od revolucionara i socijalista, do reakcionara i liberala, koji mu pripisuju različita značenja s obzirom na svoje specifične svetonazore i interpretativne okvire društvenog sveta. U tom smislu je ilustrativna poruka Miraboa Francuzima povodom Ustava klera iz 1791: „Religija nije i ne može biti društveni odnos; ona je odnos pojedinacnog čoveka i nadnaravnog bića.“ Na ovo će dobiti odgovor od svog brata u emigraciji, inače kontrarevolucionara: „Šta! Religija, bez koje nikada neće postojati istinsko društvo, nije i neće biti društveni odnos!“.

Kako bilo da bilo, stabilnije značenje izraza „društveni odnos“ direktno se vezuje za razvoj nauke o društvu. Sociolog Maks Veber tako društveni odnos definiše kao usklađenost društvenih delanja više pojedinaca koji dolaze u dodir. Društveni odnos u veberovskoj tradiciji predstavlja, dakle, strukturu koja reguliše i ograničava delanje aktera putem normi. U društvenim naukama se jezička konstrukcija „društveni odnosi“ ipak najčešće vezuje za marksistički objašnjavački aparat, naime za Marksov koncept klasne borbe, koji se suprotstavlja konceptu „društvene veze“ i zauzima centralno mesto u „Kapitalu“. Za Karla Marksa je, tako, kapital jedan oblik društvenog odnosa između kapitalista i proletera koji on definiše kao „kapitalističku eksploataciju“.

S obzirom na to da nije konsenzualno prihvaćen značaj pojma „društveni odnos“ kao zasebnog sociološkog koncepta, on se retko pojavljuje u rečnicima i sociološkim priručnicima. Najopštije, oslanja-